

מפלגת אל-אסתקלאל

ראשיתו של ראדיקאליזם פלסטינאי, 1930–1937 *

יובל ארנון-אוחנה

בחברה מפוצלת וחסרת-מנהיגות הנתונה כמאבקים חיצוניים קשים מעניקה לעתים הראדיקאליות לגוף הפוליטי יתרונות רבים למדי. הגוף הראדיקאלי הופך דוגמה ומוקד חיקוי, זוכה ליוקרה רבה ומהווה אובייקט ראשון לנסיונות פיוס וחיזור. לא יפלא, על כן, כי תכופות ניטשת תחרות עזה בין גופים פוליטיים שונים על המקום הקיצוני ביותר.

תחרות דומה נטשה בתקופת המנדט בחברה הפלסטינאית בין מחנה המפתי — המג'לסיון — ובין מפלגת אל-אסתקלאל. בספרות העשירה על ארץ-ישראל מתואר תכופות המפתי, חאג' מחמד אמין אל-חסיני, כדמות שאימצה את העמדות הראדיקאליות ביותר וביצעה את הפעולות הקיצוניות ביותר נגד ממשלת המנדט. תדמית זו מוצדקת בעיקרה, אלא שהיא נכונה לתקופה שלאחר אוקטובר 1937 — מועד הדחתו של המפתי ובריחתו מארץ-ישראל, ובמיוחד לגבי מלחמת-העולם השנייה — עת פעל בשירותו של המשטר הנאצי באירופה.

בתקופה שקדמה ל-1937 היתה יכולת-פעולתו הפוליטית של חאג' אמין מוגבלת, ובקיצוניותה דחקה אותו פעמים רבות מפלגת אל-אסתקלאל למקום השני. המפתח להבנתו של מצב זה נעוץ באילוצים הרבים שהטילו על חאג' אמין שתי משרותיו הרשמיות — מפתי ירושלים וראש המועצה המוסלמית העליונה. במשרות אלה היו גלומים מקורות-כוחו העיקריים — השליטה במקומות הקדושים לאסלאם, בתקציבי הווקף ובבתי-הדין השרעיים — ועל כן היתה השמירה עליהם מטרתו העיקרית. הוא לא שכח מעולם כי שתיהן היו משרות ממשלתיות שהוענקו לו על-ידי ממשלת המנדט, ועלולות היו בכל עת להילקח ממנו. לפיכך נאלץ חאג' אמין לתמרן, מאז מינויו ב-1921 ועד להדחתו ב-1937, בין שאיפתו לבצע פעילות פוליטית קיצונית גלויה נגד המנדט לבין חששו פן תגרום זו בסופו של דבר להרחקתו ממשרותיו. תמצית השניות שבמסגרתה פעל מומחשת בביקורת הקשה שהטיח בפניו העיתון 'פלסטיין' (20 בפברואר 1935), בתארו אותו כמי ששואף 'לרצות את הממשלה כלילה ולהופיע כגיבור לאומי ביום'. בלשון המעטה ניתן לאמר כי 'פלסטיין' לא היה בודד בביקורתו זו.

מפלגת אל-אסתקלאל היתה משוחררת לחלוטין מכבליה של דילמה זו ולפיכך יכולה היתה לבצע כחפצה פעילות פוליטית קיצונית. מבחינות רבות היתה שונה ממחנהו של המפתי ומשאר הגופים הפוליטיים בארץ: איושה, הרכבה החברתי, האידיאה הפוליטית, מקורות כוחה ודרכי פעולתה. יחד עם זאת, ניכרו בה נקודות-תורפה רבות, אשר החשובות שבהן היו פיצולים ומאבקים פנימיים רבים, שעמדו ביחס הפוך למספר חבריה הזעום.

* מאמר זה מושגת בעיקרו על פרק מתוך: 'המאבק הפוליטי הפנימי בחברה הערבית הפלסטינית 1929–1939', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת הל-אביב, שנכתבה בהדרכת פרופ' שמעון שמיר.

שורשים

שורשיה של מפלגת אל-אסתקלאל נעוצים בפעילותן החשאית של האגודות הערביות הזעירות במזרח-התיכון בשלהי התקופה העות'מאנית, כגון 'אל-קחטאניה' (נוסדה בשנת 1909), 'אגודת הצעירים הערבים' (1911), 'מפלגת האל-ריכוד' (1912) ו'הברית הערבית' (1914). בין החברים באגודות אלה היו בני ארץ-ישראל, כגון עוני עבד אל-האדי ורפיק אל-תמימי, וכן עיראקים וסורים, כגון יאסין אל-האשמי, טה אל-האשמי, ג'מיל מרדס ועאדל ארסלאן. הם התנגדו להמשך שלטונה של האימפריה העות'מאנית במזרח-התיכון, תבעו הענקת 'עצמאות מלאה' ('אסתקלאל תאם') לאזורים הערביים והקמת מדינה ערבית אחת בתחומיהם. עם תום מלחמת-העולם הראשונה כינו עצמם שרידי האגודות החשאיות הללו 'מפלגת העצמאות הערבית' ('חזב אל-אסתקלאל אל-ערבי'), ורבים מהם התלקטו סביב פיצל, בן השריף חסין, והיו מעוזריו הראשיים בעת שלטונו קצר-הימים בסוריה.

עם נפילתו של פיצל בעקבות קרב מיסלון (יולי 1920) התפצלו תומכיו. חלקם נותרו בסוריה – למרות כיבושה בידי הצרפתים. חלקם פנה לאירופה. כ-25 באוגוסט 1922 הם הקימו בז'נבה את 'הוועידה הסורית-פלסטינית', שבמסגרתה ערכו פעילות פרו-ערבית אינטנסיבית במרוצת שנות העשרים והשלושים, ופרסמו את בטאונם *La Nation Arabe*. חלקם האחר של תומכיו עשה דרכו מסוריה דרומה, דרך הר-הדרוזים אל עבר-הירדן המזרחי ומצא מקלט אצל אחיו של פיצל, עבדאללה בן חסין. עבדאללה נזקק לאנשים בעלי כישרון וידע כדי לכונן את האמירות המדברית החדשה ולפיכך קיבלם בשמחה ומינה כמה מהם לתפקידים בכירים בממשלתו. לימים, בשיחה שערך בשנת 1932 עם הנציב העליון סר ארתור ווקופ, סיפר האמיר על פרשת שהותם של תומכי פיצל בשטח עבר-הירדן. הסיפור הועלה על הכתב ונשלח לשר-המושבות הבריטי.

... האמיר סיפר כיצד פנו אליו, עם הגיעו לעבר-הירדן, [אנשי] מפלגת העצמאות הערבית [במקור: Arab Independent Party] וכיצד הצליחו להשפיע עליו. הוא מינה כמה מהם לשרים בממשלתו הראשונה. לאחר שנים מעטות ... גרמו לו דרישותיהם להסתבך עם הממשלה הבריטית. המפלגה ציפתה ממנו ... להכין גודד ומספר תותחים כדי שיהוו גרעין לכל מרד ערבי ... לאחר שקיבל אולטימטום מהנציב-התושב הבריטי, פיטר האמיר ממשלתו את חבריה הכולטים של המפלגה. מאז ואילך לא היה לו שום מגע עמם.¹

אנשי אל-אסתקלאל עזבו אפוא את עבר-הירדן המזרחי. חלקם פנה מזרחה אל עיראק, שם קיבלם באהדה פיצל, שהוכתר בינתיים כמלך עיראק, והעניק להם משרות ממשלתיות חשובות. האחרים, ביחוד אלה שמוצאם ארץ-ישראלי, פנו מערבה וחזרו ארצה.²

בראשית שנות העשרים התארגנה התנועה הפלסטינאית בנפרד משאר ארצות ערב; ובמחצית

1 הנציב העליון ווקופ לקנליפ ליסטר, שר-המושבות, סודי, 24 בספטמבר 1932, PRO/371/16056; ראה גם: ח'יריה קאסמיה, עוני עבד אל-האדי, אוראק ח'אצה, ביירות 1974, עמ' 39-41.

2 ESCO Foundation for Palestine, Palestine, *A Study of Jewish, Arab and British Policies*, New Haven 1947, p. 765 [להלן: אסקו].

השנייה של אותן שנים דעכה פעולתה בעקבות המשבר הכלכלי שפקד את הארץ. כתוצאה מכך ישבו אנשי אל-אסתקלאל בשנים אלה בארץ בלי לבצע פעילות פוליטית מיוחדת. אולם המצב השתנה לחלוטין בעקבות מאורעות 1929, עת הפכה ארץ-ישראל למוקד התעניינות לעולם המוסלמי-ערבי כולו.

צעדים ראשונים

הצעדים הראשונים לחידוש פעילותה הפוליטית של המפלגה קשורים היו להחלטת הוועד-הפועל הערבי לשגר ללונדון משלחת שתסביר את העמדה הערבית במאורעות 1929. בישיבת הוועד-הפועל ביום 12 בינואר 1930, בה נקבע הרכבה של המשלחת המיועדת, הודיע לפתע עמר צאלח אל-ברע'ותי, אחד ממזכירי הוועד, כי הוא מתנגד ליציאתה של המשלחת משום שיש הכרח להילחם בכריטיניה ולא לשגר אליה משלחות. על כן, הודיע, הוא מתכוון ליסד מפלגה פוליטית שתילחם כמנדט הבריטי ותדרוש 'עצמאות מלאה' ('אסתקלאל תאם') ואחדות ערבית. הוא הוסיף כי מפלגתו לא תעזוב את הוועד-הפועל הערבי אך תגבש במסגרתו קר-פוליטי מיוחד.³

להודעתו של ברע'ותי נמצא הד. במברק ששיגרו חמדי אל-חסיני – צעיר ראדיקאלי ממשפחת המפתי – ואישים נוספים לעיתון 'אל-ג'אמעה אל-ערביה', הגדירו את הוועד-הפועל הערבי כגוף המייצג 'מעמד ידוע בעם' ומורכב מ'עבדי-הממשלה'. אלה תומכים, לדברי שולחי המברק, 'בעקרון ביטול הצהרת בלפור בלבד, ואילו האומה עומדת בעיקרה על עקרון שחרורה הגמור של פלסטין בתחומי האחדות הערבית'.⁴ רעיון זה היה אחד מעקרונותיה הראשיים של אל-אסתקלאל.

תוך זמן קצר התלכדה בוועד-הפועל הערבי קבוצת צעירים קיצוניים שייסדו את המפלגה. ביניהם היו עמר צאלח אל-ברע'ותי – יוזם ההקמה, חמדי אל-חסיני, אכרם אל-זעיתר – איש שכס, ואחרים. ביקורתם העיקרית נגד הוועד-הפועל הערבי היתה שאין הוא מתרכז בתביעה אחת: עצמאות מלאה ואיחוד ערבי לאלתר.⁵

ביום 7 במאוס 1930 פרסמה מפלגת אל-אסתקלאל את הודעתה הראשונה:

קבוצת ערבים לאומיים מבעלי המחשבה שאינם קשורים למשפחות או ליחידים [ההדגשה שלי – יא"א] נגשו לייסד מפלגה, שתיקרא בשם חזב אל-אסתקלאל שמרכזה בירושלים ויהיו לה ענפים, סניפים ובאי-כוח בכל המקומות, בתנאי שלא תתנגד לפוליטיקה של הוועד-הפועל הערבי. המפלגה תיצור ענף בתוך הוועד-הפועל... [כדין] להוציא לפועל את השאיפות שהוועד אינו מודה בהן... המפלגה מפרסמת בזה את תכנית[ה] לעיון הקוראים והיא מבקשת מכל איש המסכים לתכנית זו לקבל על עצמו לשלם את מס-הכניסה ולדרוש את הרשמת שמו על-ידי בא-כוח המפלגה בירושלים – עורך-הדין עמר אפנדי אל-צאלח [אל-ברע'ותי].

3 דאר היום, 22 בינואר 1930; פלסטין, 23 בינואר 1930.

4 המברק צוטט כדאר היום, 17 בפברואר 1930.

5 מידיעות הלשכה המאוחדת, ללא תאריך [כנראה 14 בפברואר 1930]. ארכיון ציוני מרכזי [להלן: אצ"מ].

ההודעה התייחסה גם למבנה המפלגה החדשה. סעיף 5 קבע כי הנהגתה תורכב מוועד מרכזי ומוועדים מקומיים. הוועד המרכזי ישב בירושלים, ובו חמישה חברים: יושב-ראש, סגן, מזכיר, מזכיר ומפקח. תפקידיו יהיו להגשים את מטרות המפלגה, לפרסם הודעות בעניינים מדיניים וחברתיים ולחבר דין-וחשבון שנתי לסיכום פעולותיו. הוועדים המקומיים יוקמו כסניפים בערים ובכפרים. כראשם יעמדו מזכירים שיקיימו קשר שבועי עם הוועד המרכזי לשם קבלת הוראות והדרכה. אחת לשנתיים יתכנסו הוועדים המקומיים לקונגרס כללי בו ייבחרו חברי הוועד המרכזי.⁶

אישיה המרכזיים של המפלגה

מבחינת המוצא החברתי של חבריה היתה אל-אסתקלאל בת הדור החדש של ההתארגנות הפוליטית בקרב ערביי ארץ-ישראל. שאר המחנות הפוליטיים היו מאוגדים לפי המפתח המשפחתי של החמולה, ואילו חברי אל-אסתקלאל התאגדו על בסיס אישי, וכוחם המניע היה האידיאה הפוליטית. עם זאת היו מכנים חברתיים משותפים נוספים לאנשיה. בקווים כלליים ניתן לשרטט את דמותם כעירוניים, צעירים-ביחס, שבסיסם הכלכלי יציב למדי. רובם לא הועסקו במשרות ממשלתיות, אלא היו בעלי מקצועות חופשיים, כגון בנקאים, עורכי-דין, מורים ועיתונאים.⁷ למרות היומרה לנהל את ענייני המפלגה מירושלים, היו רוב אנשי-המפלגה תושבי ערי-הצפון, בייחוד משכם ומחיפה.⁸ בין ראשוני המפלגה בלטו פעילי משטרו של פיצל כסוריה. אחדים מהם לא היו ארץ-ישראלים במוצאם.

עמר צאלח אל-ברע'וטי, מחדש פעילותה של המפלגה ב-1930. מוצא משפחתו היה בכפר דיר אל-ע'סאנה שמצפון-מערב לירושלים. לאחר שסיים את לימודיו בכתאב, למד שנים מספר בכיורו. פרסם מאמרים אנטי-עות'מאניים. ב-1919 השתתף בוועידה הסורית בדמשק. ב-1924 הוסמך לעורך-דין, ומאז עבד במקצועו בירושלים. כתב בעיתון 'מראת אל-שרק', נדחק עד-מהרה מהנהגת המפלגה על-ידי עוני עבד אל-האדי.⁹

עוני עבד אל-האדי, הצטרף למפלגה באוגוסט 1930 ולאחר-מכן עמד שנים רבות בראשה. בין למשפחת עבד אל-האדי המפורסמת, שמרכזיה היו בעיר שכם ובכפר עראבה ושלטה על כפרים רבים בשומרון ובאיזור ואדי עארא. עוני היה הבולט בכני-המשפחה. הוא למד משפטים בקושטא ובפאריס. היה חבר באגודות החשאיות נגד העות'מאנים ונידון ב-1913 למוות בשל פעילותו זו. ב-1919 כיהן כמזכירו של פיצל בוועידת-השלום בוורסאי והיה בין ראשי עוזריו בעת שלטונו

6 הודעה מאת חזק אל-אסתקלאל, 9 במארס 1930, אצ"מ A/153/161; וכן: J/1/309; פלסטין, 8, 13 במארס 1930; דאר היום, 11 במארס 1930.

7 I. Chizik, 'The Political Parties in Palestine', *The Royal Central Asian Society*, XXI (January 1934), p. 13; M. Assaf, *The Arab Movement in Palestine*, New York 1937, pp. 45-46. אסקו, עמ' 765.

8 ראיון עם אחסאן אל-נמר, שכם, 19 בפברואר 1973.

9 הסוכנות היהודית לארץ-ישראל, המחלקה המדינית, האגף הערבי, אישים בציבוריות הערבית, 24 באפריל 1944, אצ"מ S/25/8113

יוני עבד אל-האדי, ראש מפלגת אל-אסתקלאל

בדמשק. בשל תמיכתו בפיצול נידון – זו הפעם השנייה – למוות, הפעם על-ידי הצרפתים. נמלט לארץ-ישראל, ומאז 1920 עסק במקצועו. כעורך-דין של המועצה המוסלמית העליונה. באוגוסט 1930 פוטר ממשרתו על-ידי המפתי ומאז עבר לפעילות במפלגת אל-אסתקלאל.¹⁰

חמדי אל-חסיני, מראשי הנוער בעזה, ממתנגדי המג'לסיון. בעל נטיות קומוניסטיות וקיצוני בדעותיו. היה אחד מראשיה של קבוצת-נוער קיצונית בוועידה הפלסטינאית בה נבחר הוועד-הפועל הערבי השביעי. בגלל פעילותו הפוליטית הוגלה בפברואר 1930 לנצרת.¹¹

אכרם אל-זעיתר, יליד שכם, בנו של עמר אל-זעיתר, שכיהן באמצע שנות העשרים כראש עיריית שכם. למד באוניברסיטה האמריקנית בכיירות והועסק לאחר-מכן כמורה בבתי-ספר ממשלתיים בשכם ובעכו. פוטר ב-1930 בשל פעילותו הפוליטית והיה לעיתונאי. מאז כתב ב'מראת אל-שרק', 'אל-אהראם', 'אל-אח'באר', ובייחוד ב'אל-ח'יאת' הארץ-ישראלית, שהיה לבטאון אל-אסתקלאל.¹²

מחמד עזת דרוזה, יליד שכם ותושב העיר. שירת כפקיד במחלקת-החינוך בשלהי התקופה העות'מאנית. מאנשיו של פיצל בעת שלטונו בדמשק. לאחר תבוסתו, נמלט לעבר-הירדן המזרחי, שם כיהן כמזכירו של האמיר עבדאללה. ב-1921 נתמנה מנהל בית-הספר 'אל-נג'אח' בשכם. ב-1928 היה למנהל הווקף המוסלמי. הודח ב-1937 על-ידי הבריטים.¹³

מ'עין אל-מאצ'י, יליד חיפה, עורך-דין במקצועו. בין הפעילים הפלסטיניים בדמשק ב-1920. לאחר נפילת פיצל עבר לארץ-ישראל וניהל בה פעילות פוליטית ממושכת בוועד-הפועל הערבי ובגופים אחרים. חבר המשלחת הערבית הראשונה ללונדון.¹⁴

צ'כחי אל-ח'צ'רא, מוצאו מצפת. עורך-דין במקצועו. הועסק במשטרת ארץ-ישראל, אך פוטר בגלל פעילותו הפוליטית. כיהן כאחד ממנהלי הווקף במועצה המוסלמית העליונה וכאחד ממזכירי הוועד-הפועל הערבי. היה בין המסיתים העיקריים לעריכת פעילות טירוריסטית באיזור צפת.¹⁵ שלושה מבין אנשי המפלגה הבולטים עסקו בבנקאות: (א) עבד אל-חמיד שומאן, פלאח,

10 *Biographical Notes on Members of the Arab Delegation*, נספח 1 למכתב צ'נסלור לפספילד, סודי, 1 בפברואר 1930. על פיטוריו ראה: פלסטין, 18 באוגוסט 1930; לפרטים ראה גם: אסקו, עמ' 765; י' שמעוני, ערביי ארץ-ישראל, תל-אביב 1947, עמ' 230.

11 ראה רשימה שחורה של קיצונים ערביים שחוכרה על-ידי מפקדת המשטרה הירושלמית כחתימת אל עאבדין ביי האשמי, סגן מפקח-המשטרה, מחלקה P, סודי, 86/3/E.I, 23 באוגוסט 1929, אצ"מ J/1/311; וכן: אישים בציבוריות הערבית (לעיל, הערה 9).

12 *History Sheet—Akram Zu'aitar*, ללא תאריך, PRO/FO/371/45411.

13 אל-ג'אמע'ה אל-ערביה, 12 ביולי 1931.

14 *History Sheet—Muin el Madi*, ללא תאריך, PRO/FO/371/45411.

15 רשימה שחורה של קיצונים ערביים, שם; דאר היום, 30 באוגוסט 1930 [על העיתון כתוב בטעות: 29 באוגוסט 1930]; שמעוני (לעיל, הערה 10), עמ' 238.

המפתי, חאג' מחמד אמין אל-חסיני (בפתח הקרון), 1936

תושב הכפר בית-חנון בנפת טול-כרם, אשר היגר לארצות-הברית, צבר הון רב וחזר ב-1930 לארץ.¹⁶ (ב) אחמד חלמי פאשא, סורי במוצאו, שנולד למשפחה אלבאנית עשירה, כיהן כמנהל מחלקת-הכספים במשטרו של פיצל ונמלט לאחר-מכן לעבר-הירדן המזרחי ומשם לארץ-ישראל. נשא לאשה את בתו של שומאן וייסד עם חותנו את 'הבנק הערבי' בירושלים.¹⁷ (ג) רשיד אל-חאג' אבראהים, איש חיפה, שכיהן כמנהל סניף 'הבנק הערבי' וכיושב-ראש לשכת-המסחר הערבית בעיר.¹⁸

פרט לאחמד חלמי פאשא היו זרים אחרים בשורותיה של אל-אסתקלאל, בדרך-כלל סורים, לבנונים ועיראקים. הם פעלו במסגרותיה הקודמות של המפלגה, בתקופת האגודות החשאיות או במשטרו של פיצל, נקלעו בשלב זה או אחר לארץ-ישראל ואיוו בה את מושבם. בין אלה היו המשורר והעיתונאי הסורי ח'יר אל-דין אל-זרכלי, העיתונאי הדרוזי עג'אג' נויה'ן, העיתונאי הסורי סאמי סראג', ואחרים.

גם המפתי, חאג' מחמד אמין אל-חסיני, היה קשור במשך זמן-מה למפלגה. הוא לקח חלק בממשלתו של פיצל בדמשק, וקיים עמו מגעים עד למותו של פיצל ב-1933. רבים מאנשי אל-

16 דו"ח P.A.S., C.I.D., מס' 23/33, סודי, 29 בספטמבר 1933, PRO/FO/371/16926

17 אישים בציבוריות הערבית (לעיל, הערה 9).

18 פלסטין, 10 ביולי 1934. ראה: י' פורת, ממהומות למרידה — התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית, 1929-1939, תל-אביב 1978, עמ' 154.

אסתקלאל התייחסו בתחילה בעין יפה לפעולתו של חאג' אמין בעת מאורעות 1929, מתוך תקווה שימשיך לפעול גם אחר-כך ברוח רעיונותיה. אך לאחר-מכן, כאשר נאלץ לאמץ עמדות מתונות יותר בשל הלחץ שהפעילו עליו הבריטים ואיומיהם להעמיד את משרתו לבחירות מחודשות, החלה דרכם של אנשי אל-אסתקלאל להיפרד מזו שלו.¹⁹

האידיאה הפוליטית

עיקרי האידיאה הפוליטית של אל-אסתקלאל התפרסמו בהודעתה הראשונה של המפלגה מיום 7 במאוס 1930, ובכמה מדבריהם המאוחרים יותר של אנשיה. עיון באלה מראה כי המפלגה שמרה על עיקריה מתקופת מלחמת-העולם הראשונה: עצמאות מלאה ואחדות ערבית. אולם עתה עסקו אנשיה במיוחד בבעיית ארץ-ישראל. נראה שהיתה זו הסתגלות בלתי-נמנעת לתנאים הפוליטיים ששררו במזרח-התיכון בראשית שנות השלושים. החלק הפוליטי בהודעתה הראשונה של אל-אסתקלאל קבע:

- 1 על פלסטין להיות עצמאית בתוך אחדות הארצות הערביות [תכונן פלסטין מסתקלה צ'מ' אל-בלאד אל-ערביה].
- 2 אי הכרה בהצהרת בלפור.
- 3 אי הכרה בשלטון זר, מנדטורי או קולוניאלי.
- 4 הלשון הרשמית בארץ תהיה הערבית.
- 5 יש להקים בארץ ממשלה לאומית [ח'כומה וטניה].
- 6 לא ייכנס לארץ מהגר, אלא אם תהיה הארץ זקוקה לו, לפי הסכמתה של ועדת הגירה [שתהיה] בעלת רוב ערבי.
- 7 הגנה על קרקעות הפלאחים על-ידי קביעת חוק שייוחד לכל משפחה שטח-אדמה שלא יימכר בשום דרך ובשום אופן.²⁰

שני המוטיבים העיקריים באידיאה הפוליטית של אל-אסתקלאל, אשר חזרו והועלו על-ידה שוב ושוב במשך השנים הבאות, גלומים היו בסעיף הראשון בהודעה זו: הצורך בעצמאותה של ארץ-ישראל ושילובה העתיד באחדות הכל-ערבית.

עצמאות ארץ-ישראל

כל הגופים והארגונים הפוליטיים של היישוב הערבי בארץ-ישראל חפצו – מי יותר ומי פחות – בעצמאותה של הארץ ובסילוקו של השלטון המנדטורי. אולם אל-אסתקלאל העלתה עניין זה לדרגת חשיבות עליונה. העצמאות אותה דרשה היתה 'עצמאות מלאה' ('אסתקלאל תאם'). יתירה

19 על קשריו של המפתי עם מפלגת אל-אסתקלאל ראה: *Haj Amin Husseini* ללא חתימה ותאריך, St.A.C., *Tegart Papers*, מיכל 1, חיק (a) 3; דו"חות P.A.S., C.I.D., מס' 8/33, 14/35, סודי, 10 במאוס 1933, 28 בספטמבר 1935, PRO/FO/371/18957; PRO/FO/371/16926, הודעה מאת חזב אל-אסתקלאל, שם.

מזו: המפלגה הביעה נכונות לצאת למאבק כדי להגשים מטרה זו בלי לברור את אמצעיה. נאומים, הרצאות ומאמרים – כל אלה נוצלו להסתת האוכלוסייה המקומית לפעול נגד השלטון הבריטי הזר. התושבים נקראו לנקוט מרי אזרחי, לא לשלם מסים, להחרים אירועים שאורגנו על-ידי הממשלה ולדבוק בקו כללי של מה שכונה אז בארץ 'אי שיתוף פעולה' (non-cooperation) עם השלטונות. אנשי-המפלגה, ביניהם צבחי אל-ח'צ'רא באיזור צפת ורשיד אל-חאג' אבראהים באיזור חיפה, הסיתו להקמת כנופיות-טירור, ועם הקמתן – סייעו להן ככל יכולתם.²¹ בדיווחו לשר-המושבות בדצמבר 1932 קבע ווקופ ברורות: 'מפלגת אל-אסתקלאל ממשיכה בעקביות במדיניות החותרת ללכות את השנאה לכוח המנדט הבריטי'.²²

המאבק להשגתה של 'העצמאות המלאה' כוון בראש-ווראשונה נגד האנגלים. המפלגה העריכה כי המפתח העיקרי – אם לא הבלעדי – לקידומה של הארץ בדרך לעצמאות נתון בידיה של בריטניה. זו האחרונה נתפסה כגורם המנסה למנוע עצמאות זו. לדעתה של אל-אסתקלאל היתה בריטניה אחראית לקולוניאליזם בארץ-ישראל ובארצות ערביות אחרות, ובידה היה להפסיק את העלייה היהודית ואת מכירת הקרקעות.²³ משום שבריטניה ממאנת לקדם את הארץ לעצמאות הריהי 'ראש לכל צרה ולכל פגע',²⁴ והמלחמה העיקרית חייבת להתנהל נגדה.

מפלגת אל-אסתקלאל לא נרתעה גם כאשר הבינה שהפועל היוצא של רעיון זה מהווה תוספת לא פופולארית: אם אכן מצוי המפתח בידיה של בריטניה, ואם יש להפנות את המאבק העיקרי נגדה – אין ערך רב למלחמה נגד המפעל הציוני. אל-אסתקלאל קיבלה הן את ההיגיון הנגזר מתוספת זו, הן את שיטת-הפעולה המתחייבת ממנו. ואכן התבטאויותיה של המפלגה נגד הבריטים היו הרבו יותר קיצוניות מאשר נגד היישוב היהודי. אין להבין מכאן כי אנשיה היו שווים-נפש כלפי המפעל הציוני. אדרבה. הם שללו את התנועה הציונית ואת דרכה, אך העדיפו להפנות את מאבקם לכיוון אחר. הדבר נבע משיקול פוליטי מעשי וקר: המאבק העיקרי חייב להיות מופנה נגד בריטניה. המאבק בציונות הוא משני בלבד ועל כן חשיבותו פחותה.²⁵ אנשי-המפלגה נהגו להמשיל את המנדט לעץ, ואת הציונות – לאחד מענפיו. אם ייכרת הענף, לא יהיה בכך משום הישג רב; אם ייכרת העץ – יפלו ממילא כל ענפיו.

רעיונות אלה היו חידוש בציבור הערבי בארץ. מאז גרם לתסיסה סביב המקומות-הקדושים בשנת 1928, הכתיב המפתי למתנהו פעילות אנטי-יהודית יותר מאשר אנטי-בריטית. כך קיווה להשיג את הילת ה'לאומן' מחד גיסא, ומאידך גיסא – לשמור על יחסיו עם הבריטים, על משרותיו

21 על הבאת צבחי אל-ח'צ'רא לדין על הקמת 'כנופיית היד הירוקה' בצפת ראה, למשל: דאר היום, 30 באוגוסט 1930.

22 מוקופ לקליפ-ליסטר, ירושלים, 22 בדצמבר 1932, pt. 2, PRO/CO/733/215/97054.

23 שם; דבריו נאמרו באסיפת אל-אסתקלאל בשכם לרגל יום הצהרת בלפור; הארץ, 6 בנובמבר 1932.

24 ראה מאמר שהופיע בכותרת זו תחת הפסכדונים 'צ' [צבחי אל-ח'צ'רא], אל-ג'אמע אל-ערביה, 20 באוגוסט 1930. בשל מאמר זה נסגר העיתון על-ידי השלטונות וצבחי אל-ח'צ'רא נעצר: דאר היום, 27, 28 באוגוסט 1930; ראה גם: אכרם זעיתר, 'בריטניה היא האחראית לכל הצרות שבאו עלינו', אל-ג'אמע אל-אסלאמיה, 2 בנובמבר 1932.

25 דברים שנאמרו באסיפת אל-אסתקלאל בשכם, שם.

הממשלתיות ועל מקורות-כוחו. במאורעות 1929 עלה הדבר במידה רבה כידיו. אולם דרך פעולתה החדשה של מפלגת אל-אסתקלאל היתה בבחינת איום ישיר על הישגו זה. מדיניות 'אי שיתוף הפעולה' של מארס 1933 ומאורעות אוקטובר-דצמבר 1933, שכוונו בעיקרם נגד הבריטים, היו אינדיקציה לאיום זה: הם הביאו מתיחות רבה בין הציבור הערבי וממשלת המנדט. עוני עבד אל-האדי, מנהיג אל-אסתקלאל, לא ייחס משמעות רבה למאורעות 1929. הוא כינה אותם 'איבה שבאה [לידי ביטוי] בהתקפה עדתית לא הגיונית'; אולם במאורעות 1933 ראה 'איבה פוליטית'. הוא אמר כי המפלגה נוסדה 'כדי להפנות את העם לכיוון כריא זה', והוסיף:

אסתקלאל הכתה את מדיניות העבר מכה קשה ובטלה אותה... מה גדול ההבדל בין מהומות אב [אוגוסט] 1929 וההפגנות באוקטובר שעבר [1933]. מהומות אב היתה בהן איבה בין ערבים ויהודים ולא מלחמה פוליטית גלויה. מהומות כאלה אפשר לנצל נגד האינטרסים שלנו ולמען הרס שאלתנו הלאומית.²⁶

עוני חזר על תפיסה זו בשיחה שערך עם העיתונאי היהודי א' אלמאליח לאחר מאורעות 1933. הוא אמר:

התוכל להאשים אותנו הפעם שתנועתנו היתה מכוונת נגד היהודים? הנפלה שערה אחת משערות היהודים ארצה? ... תנועתנו מכוונת הפעם נגד ממשלת המנדט ולא נגד היהודים ... אם הממשלה מכניסה אלפי יהודים לארץ ... מדוע לא יכנסו? ואם היא מרשה שימכרו ליהודים ... מאות ואלפי דונמים, מדוע לא יקנו? שוב אני אומר לך ... שום ערבי לא יגע ביהודי לרעה ... כל תנועתנו להבא תהיה מכוונת נגד האנגלים שהם-הם מקור הרעה.²⁷

האחדות הכל-ערבית

רעיון האחדות הכל-ערבית היה בעל שורשים עמוקים עוד מחקופת שלטונו של פיצל בדמשק. למרות המפלה שנחל מידי הצרפתים וסילוקו מסוריה, המשיך פיצל להיות הרוח החיה של רעיון זה גם במקום-מושב החדש בעיראק. בדברים שאמר בנאום הכרתו למלך עיראק ביום 23 באוגוסט 1921 היה יותר משמץ של רמז לכך כי למרות שתנאי הזמן חייבו אותו לפעול במסגרת העיראקית, הרי חזונו לא ניטש ועיניו המשיכו להיות נשואות לאחדות הכל-ערבית:

באוצר המונחים של פטריטיזם אין משמעות למלים יהודי, מוסלמי או נוצרי. יש ארץ אחת ושמה עיראק וכל יושביה עיראקים הם. אני מבקש מבני ארצי העיראקים להיות אך ורק

26 הארץ, 7 במארס 1934. ראה גם: *Hostility to Britain and Opposition to the Mandate*, ללא תאריך ותחתימה, אצ"מ S/25/10502

27 שיחה עם עוני עבד אל-האדי מנהיג סיעת אסתקלאל בא"י, בחתימת א' אלמאליח, 14 בנובמבר 1933, אצ"מ S/25/3051

עיראקים. כולנו בני מוצא אחד – בני אבינו שם. כולנו שייכים לגזע האציל ואין הבדל בין מוסלמי, נוצרי ויהודי. עתה לפנינו תכלית אחת בלבד: הגזע.²⁸

ואכן, עיראק לא נראתה בעיני פיצל אלא שלב בדרך להשגת האחדות הכל-ערבית. בדצמבר 1929 כתב פיצל לנציב העליון בפועל בכגדאד את הדברים הבאים:

סוריה, ארץ-ישראל ועיראק יאוחדו ובהן יכונן בית לאומי לגזע בני שם, ערבים ויהודים כאחד ... אודה כי פתרון זה מרחיק לכת מאוד ... אך אפשר שיביא תועלת רבה...²⁹

רעיון האחדות הכל-ערבית המשיך לשמש גם את חברי אל-אסתקלאל בארץ-ישראל ובארצות הערביות השכנות. בעת פגישת יאסין אל-האשמי העיראקי עם עוני עבד אל-האדי בארץ-ישראל, ביולי 1932, החליטו השניים להוסיף למצעה-המפלגה פסקה המחייבת כל חבר להישבע להיות נכון להקריב את חייו למען רעיון אחדותן של ארצות-ערב.³⁰ בהודעה מפורטת שפרסמה אל-אסתקלאל באוגוסט 1932 (הודעה שנחשבה בספרות המחקר בטעות כהודעה על הקמת המפלגה),³¹ נקבע בפירוט כי הארצות הערביות הן יחידה שלימה שאינה ניתנת לחלוקה. ארץ-ישראל היא ארץ ערבית המהווה חלק טבעי של סוריה.³² איש אל-אסתקלאל, אכרם אל-זעיתר, חזר על רעיון זה ב-1932, בעצרת לרגל יום הצהרת בלפור שנערכה בשכם, כאשר אמר כי הערבים לעולם לא יכירו במחיצות הדמוניות בין הארצות הערביות.³³

חזון האחדות הכל-ערבית הכתיב אף הוא יחס שונה מצד אל-אסתקלאל כלפי היישוב היהודי. אם תעלמנה המחיצות בין הארצות הערביות שתהיינה ליחידה אחת גדולה, תקטן ממילא הסכנה הצפויה לערבים מן היהודים. נראה שכאן ערכה המפלגה הבחנה בין שני יסודות: היהודים ועלייתם ארצה; והתנועה הציונית ושאיפותיה הלאומיות. אם יוגשם חזון האחדות הערבית תסכים המפלגה לקבל את היסוד הראשון, אך תמשיך לדחות בתוקף את השני. בשיחה שערך עם רנדל (G. W. Rendel) ממשרד-החוץ הבריטי, ציטט נורי אל-סעיד את המלך פיצל באומר: 'כאשר תקום האחדות בין מדינות ערב, לא תהיה אותה התנגדות להמשך ההתיישבות היהודית באותו מקום שיהיה אז פינה אחת בקונפדרציה'.³⁴

בדין-וחשבון שהגיש לקונגרס הציוני ה-12 כתב יושב-ראש הוועד-הפועל הציוני, הקולונל קיש:

28 אנצו סירני, 'בעית יהודי עיראק', ילקוט המזרח התיכון, א (ינואר 1949), עמ' 11.
 29 מפיצל אל H. E. Major Young (נציב עיראק בפועל), כגדאד, סודיאוישי, 8 בדצמבר 1929, PRO/FO/371/14485
 30 ידיעות ערביה, 1 ביולי 1932, סודי, ארכיון תולדות ההגנה [להלן: אה"ג], תיק 8/30.
 31 J. C. Hurewitz, *The Struggle for Palestine*, New York 1950, p. 62; וכן: אסקו, עמ' 765.
 32 הודעה בחתימת עוני עבד אל-האדי, רשיד אל-חאג' אבראהים, צבחי אל-ח'צ'רא ואחרים, התפרסמה בהארץ, 5 באוגוסט 1932.
 33 הארץ, 6 בנובמבר 1932.
 34 G. W. Rendel אל H. Young בכגדאד, טיוטת מכתב מיום 3 בנובמבר 1932, PRO/FO/371/16011

יכולנו לראות פעמים הרבה כי הערכים המעוניינים בבעיותיה של 'ערב הגדולה' [במקור: greater Arabia], נכונים יותר להבין את הרעיון והאידיאל של הבית הלאומי היהודי מאשר הנכבדים הפלסטינאים המקומיים [במקור: local Palestinian Arab notables]. שלא כמפתי וחבריו, אין הם חשים כי תקוותנו מסכנות את שאיפותיהם.³⁵

תיאסיר דוג'ה, מראשי האסתקלאלים ששהו בעבר-הירדן, אמר במארס 1932 למשה שרתוק (לימים – שרת):

מי שחושב על מסגרת של שבעים מיליון ערבים איננו מתיירא אפילו מכניסת חמישה-עשר מיליון יהודים לארץ-ישראל. אדרבא. התיישבותם תהיה לברכה. כל עוד קיימים שטחים ריקים ואוצרות לא מנוצלים קיימת סכנת הקולוניאליזם. היהודים הם תריז בפני סכנה זו, שפן הם מתכוונים רק לטובתם ולא לשמש כלי-שרת לכוחות-חוץ. לא כן הנוצרים, שכל אחד מהם הוא מעין קונסול לאיזו מדינה אירופית. מבחינה זו קשה שאלת הלבנון לאסתקלאל יותר משאלת ארץ-ישראל, שכן היהודים יהיו בסוף פלסטינים ששורשיהם במקום, ואילו נוצרי לבנון דוגלים בגאווה במוצא אירופי, מתיימרים להיות צאצאי נושאי הצלב, ולעולם ינהו אחרי צרפת. ההתנגדות לציונות בארץ-ישראל מטופחת בעיקר על-ידי אלה שפרנסתם תלויה בכך, היינו על-ידי בעלי אינטרסים מקומיים שהיקף עניניהם מצומצם בתחומי ארץ-ישראל. כיום שראע'ב [אל-נשאשיבי] יאבד את כסאו בעיריה יהיה אויב לציונות יותר מהמפתי.³⁶

הנושא הועלה גם בשיחותיו של דוד בן-גוריון עם אנשי אל-אסתקלאל. בפגישתו עם עוני עבד אל-האדי ב-18 ביולי 1934, נקט האחרון בתחילה עמדה נוקשה נגד המפעל הציוני, בייחוד כאשר אמר בן-גוריון כי מטרת היהודים היא 'עצמאות העם היהודי בארץ משני עברי הירדן לא כמיעוט אלא כישוב רב מליונים'. אולם כאשר הוסיף כי בתמורה יסייעו היהודים לתקומת העם הערבי ואחדותו, התלהב עוני עבד אל-האדי ואמר:

אם בעזרתכם נשיג את אחדותנו אסכים לא רק לארבעה מליונים אלא לחמשה-ששה מליונים יהודים בארץ-ישראל. אני אלך ואצעק ברחובות, אגיד לכל מכר שלי גם בארץ, גם בסוריה, גם בעיראק, בדמשק ובבגדאד, אתן ליהודים כמה שהם רוצים ובלבד שנשיג את אחדותנו.³⁷

בספר הכולל קטעים מניירותיו האישיים תיאר עוני שיחה זו כשונה לחלוטין והכחיש מכל-וכל כי הגיע להסכם כלשהו בדבר עליית היהודים לארץ.³⁸ עם זאת יצוין כי גם אליבא דבן-גוריון הסכים

35 Letter from Col. F. H. Kisch to the Chairman, Political Commission, 17th Zionist Congress, Jerusalem, Confidential, June 1931, PRO/CO/733/207/87286

36 שיחה עם תיאסיר דוג'ה על המועצה המחוקקת, מאת מ. ש. [משה שרתוק], 4 במארס 1932, אצ"מ S/25/3051; וכן: אה"ג, תיק 8/30.

37 ד' בן-גוריון, פגישות עם מנהיגים ערביים, תל-אביב 1967, עמ' 24.

38 חיריה קאסמיה (לעיל, הערה 1), עמ' 68 ואילך.

עוני לעליית היהודים אך התעלם מנושא עצמאותם. עמדה דומה נקט גם שכיב ארסלאן כשיחתו עם בן-גוריון ב-23 בספטמבר 1934 בז'נבה. גם הוא עמד על חשיבות אחדותם של עמי ערב אך התנגד לויתור על ארץ-ישראל. הוא הוסיף כי הוא נכון להסכם עם היהודים על עתידה של הארץ, אולם רק אם יתחייבו להישאר בה מיעוט.³⁹ לעומתו אמר עג'אג' נויהץ, עורך השבועון 'אל-ערב' שעמיד היה להפוך ביולי 1932 לבטאון אל-אסתקלאל, כי לדעתו אין התנועה הציונית מסכנת כלל את ארץ-ישראל.⁴⁰

יש להדגיש כי מפלגת אל-אסתקלאל התנגדה למפעל הציוני והתייחסה אליו כחשד ובעוינות. אלא שהיה הבדל מהותי ביחסה כלפיו – לעומת יחסם של שאר הגופים הערביים: אל-אסתקלאל לא שללה לחלוטין את כל מרכיביו; אם היתה מגשימה את שאיפותיה הכל-ערביות נכונה היתה להעניק ליהודים מאחז בארץ-ישראל, כל עוד היה מאחז זה נשאר במסגרתה הכוללת של האחדות הכל-ערבית. נראה שתושביו של המאחז היהודי היו מורשים, על-פי תפיסתה של אל-אסתקלאל, להמשיך בעלייה יהודית מוגבלת ובטיפוח תרבותם ושפתם. אולם ודאי כי היו נאלצים להישאר דרך קבע בחזקת מיעוט משולל כל סמנים לאומיים עצמאיים.

חבריי-המפלגה ודרכי-פעולתה

אל-אסתקלאל לא היתה מפלגת המונים. האידיאה הפוליטית המורכבת שלה, קשריה עם אנשים רבים שלא היו ממוצא ארץ-ישראלי, עברה המיוחד, היותה מושתתת על בסיס אישי ולא משפחתי – כל אלה גרמו למספרם המועט של חבריה בקרב הציבור הערבי בארץ-ישראל. המפלגה לא יכלה כמעט לקנות לה אחיזה בקרב היישוב הכפרי, וכך התרכזו פעולתה בעיקר בין העירוניים. גם כאן התקשתה לחדור אל כל רובדי האוכלוסייה, והשפעתה ניכרה במיוחד בין השכבות החברתיות המשכילות, בעלות מודעות פוליטית גבוהה. בין אלה בלטו קבוצות הגיל הצעירות-ביחס, שהיו נכונות יותר לקלוט את האידיאולוגיה הקיצונית שלה, וביניהן הוגבלה חדירתה אל הבלתי-מזדהים עם אחד המחנות הגדולים, המג'לסיון או המעארצ'ון.⁴¹

אין תימה אפוא שמספר החברים במפלגה היה קטן למדי. דין-וחשבון של ה-סי.אי.די. מאפריל 1933, עת היתה אל-אסתקלאל במלוא-השפעתה, קבע כי לא הצליחה לאייש דרך קבע את סניפיה בערים הגדולות. רוב פעיליה ביפו היו חבריו של חמדי אל-חסיני. בחיפה היו אלה חברי אגודות שונות, כגון אגודות הצעירים המוסלמים, אגודות-הנוער או מקורביו של רשיד אל-חאג' אבראהים. בשכם הצטמצמו תומכיה לכמה מבני שכבת המשכילים, ובירושלים לא יכלה המפלגה עד לתאריך כתיבת הדין-וחשבון למצוא גם חמישה אנשים מתאימים, שיקבלו את עקרונותיה ויאבו לייסד בה סניף.⁴²

39 שם, עמ' 40.

40 ידיעות גד, סודי, 8 ביולי 1932, אה"ג, תיק 8/30.

41 דו"ח P.A.S., C.I.D., 6/33, 18 בפברואר 1933, סודי, PRO/FO/371/16926; *Hostility to Britain and Opposition to the Mandate*, ללא תאריך וחתימה, אצ"מ S/25/10502; ראיונות עם נמר אל-הוארי, נצרת, 1 במארס 1973, ועם אחסאן אל-נמר, שכם, 19 בפברואר 1973; ראה גם: ציזיק (לעיל, הערה 7), עמ' 13.

42 דו"ח P.A.S., C.I.D., 13/33, 24 באפריל 1939, סודי, PRO/FO/371/16926; ראה גם: דו"ח P.A.S., C.I.D., 11/33, 1 באפריל 1933, סודי, שם.

